

۲۱

نظام نامه سیاست

گزیده سیاست نامه

(سیر الملوک)

خواجه نظام الملک طوسی

انتخاب و توضیح:

دکتر مهدی محقق

انتشارات سخن

تهران - ۱۳۸۴

نظام الملک، حسن بن علی، ۴۰۸ - ۴۸۵ ق.

[سیاستنامه. برگزیده]

نظام نامه سیاست: گزیده سیاستنامه (سیرالملوک) / خواجه نظام الملک طوسی؛
انتخاب و توضیح مهدی محقق. - تهران: سخن، ۱۳۷۵.

۳۷۷ ص. - (از میراث ادب فارسی؛ ۲۱)

فهرست نویسی براساس اطلاعات فیبا.

عنوان دیگر: نظام سیاست (گزیده سیاست نامه خواجه نظام الملک طوسی).

Selections from: Siasat - nama.

ص. ع. به انگلیسی:

شابک ۷-۴۸-۶۹۶۱-۹۶۴ ISBN 964 - 6961 - 48 - 7

چاپ دوم: ۱۳۷۹

۱. کشورداری. ۲. پادشاهی. ۳. نثر فارسی. - قرن ۵ ق. الف. محقق، مهدی، ۱۳۰۸ -

مصحح. ب. عنوان. ج. عنوان: گزیده سیاستنامه (سیرالملوک). د. عنوان: نظام نامه

سیاست (گزیده سیاست نامه خواجه نظام الملک طوسی). ه. عنوان: سیاستنامه. برگزیده.

و. عنوان: سیرالملوک.

۳۲۰ / ۱

۹۰۱۷ ص ۶ / ۴۹ JC

۱۳۷۵

۸۰۹۰ - ۷۵ م*

کتابخانه ملی ایران

انتشارات سخن

نظام نامه سیاست (گزیده سیاستنامه خواجه نظام الملک طوسی)

انتخاب و توضیح: دکتر مهدی محقق

چاپ دوم، ۱۳۸۴

تیراژ: ۲۲۰۰ نسخه

لینوگرافی: صدف

چاپ: حیدری

خیابان انقلاب - مقابل دانشگاه تهران، شماره ۱۳۹۲ تلفن: ۶۴۶۵۹۷۰

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

شابک ۷-۴۸-۶۹۶۱-۹۶۴ ISBN 964 - 6961 - 48 - 7

یادداشتِ ناشر

از میراث ادب فارسی، مجموعه‌ای است برای آشنا کردن علاقه‌مندان، از هر گروه و در هر سن، با آثار زبان و ادب فارسی و فرهنگ ایران، به نوعی که این آشنایی مقدماتی بتواند انگیزه مطالعه و تتبع بیشتر در این زمینه و انس با آن آثار شود. بدین منظور گزیده‌های مزبور طوری فراهم می‌آید که از نظر اندیشه و موضوع و رغبت انگیزی و دلپذیری و نیز از لحاظ زبان فارسی توجّه خوانندگان را به خود جلب کند و در عین حال به صورتی ساده و مطبوع عرضه گردد. مقدمه فراهم آورنده متن در معرفی و ارزیابی اثر نیز بدان منظور به قلم می‌آید که به این مقصود کمک کند.

این گزیده‌ها به اهتمام دانشمندان صاحب نظر و بر اساس متنی مضحّح و انتقادی و معتبر فراهم می‌شود. بعلاوه، ضبط و تلفّظ کلمات و اَعْلَامُ مشخّص است و اصول نقطه گذاری در آن رعایت می‌گردد تا مطالعه متن برای خوانندگان آسان باشد. آیات قرآن کریم و احادیث نبوی و عبارات عربی که در متن آمده باشد نیز با اعراب گذاری است.

در پایان کتاب، لغات و ترکیبات و اصطلاحات، اسامی خاص، عبارات عربی یا دشوار و پیچیده به ترتیب شماره صفحات و سطور (یا ابیات) توضیح

داده می‌شود. این توضیحات بسیار مختصر و ساده و در حد ضرورت خواهد بود.

پیشنهاد کننده این خدمت فرهنگی استاد و دانشمند گراقدر و ادب‌پرور شادروان دکتر غلامحسین یوسفی بودند که طی سالیان عمر پربرکت خود خدمات شایان و ارزنده به زبان فارسی و فرهنگ ایران کردند؛ و آغازگر این مجموعه شدند.

ویرایش و سرپرستی مراحل آماده سازی این مجموعه با همکاری دقیق‌النظر ما، آقای کمال اجتماعی جندقی است که در این امور بیش از چهل سال سابقه خدمت دارند.

امید آن است که این مجموعه به صورت دعوت و مدخلی باشد برای ورود همگان بخصوص جوانان به جهان زیبای ادب و فرهنگ ایران.

و اگر نوابی بر انتشار این مجموعه مترتب تواند بود نثار روح پدرم مرحوم محمد علی علمی و پدر بزرگوار و نیاکان او باد که عمر گرانمایه بر نشر کتاب نهادند و وجود شریفشان، نسل در نسل، همواره در خدمت ادب و فرهنگ این سرزمین مقدس بود.

علی اصغر علمی

فهرست مندرجات

- مقدمه..... ۹ تا ۱۴
- بخش اول: دو گزارش از احوال خواجه نظام الملک..... ۱۷ تا ۵۱
۱. ابوعلی حسن بن علی بن اسحق الطوسی خواجه نظام ملک..... ۱۸
- النصیحة النظامیة..... ۲۴
- مقتل خواجه شهید نظام الملک طوسی..... ۳۳
۲. خواجه نظام الملک ابوعلی حسن الطوسی..... ۳۶
- بخش دوم: سه قصیده از لامعی گرگانی در مدح خواجه..... ۵۳ تا ۶۶
۱. کنم، چرا نکنم، روز و شب گله ز فراق..... ۵۴
۲. آمد گشاده روی بر من نگار من..... ۵۹
۳. چون بر فلک گرفت هیئت سپاه چین..... ۶۳
- بخش سوم: آیین کشورداری از دیدگاه خواجه نظام الملک..... ۶۷ تا ۱۱۰
- سرآغاز..... ۶۹
۱. اندر مظالم تشستن پادشاه و عدل و سیرت نیکو ورزیدن..... ۷۱
۲. اندر عمال و پرسیدن پیوسته از احوال وزیران و غلامان..... ۷۲
۳. اندر مقطعان و بر رسیدن تا با رعایا چون می روند..... ۷۳

۴. اندر قاضیان و خطیبان و محتسب و رونق کار ایشان ۷۴
۵. اندر پرسیدن از حال عامل و قاضی و شحنة و شرط سیاست ۷۵
۶. اندر پژوهش کردن و بر رسیدن از کار دین و شریعت ۷۵
۷. اندر مشرفان و کفاف ایشان ۷۶
۸. اندر صاحب خبران و منهیان و تدبیر کارهای مملکت کردن ۷۷
۹. اندر تعظیم داشتن فرمانهای عالی و مثالها ۷۸
۱۰. اندر غلامان فرستادن از درگاه و مهمات ۷۹
۱۱. اندر جاسوسان فرستادن و تدبیر کردن بر صلاح مملکت و رعیت ۷۹
۱۲. اندر پیکان فرستادن و پرندگان بر مداومت ۸۰
۱۳. اندر احتیاط کردن پروانه‌ها در مستی و هوشیاری ۸۰
۱۴. اندر وکیل خاص و رونق کار او ۸۱
۱۵. اندر ندیمان و نزدیکان پادشاه و ترتیب کار ایشان ۸۱
۱۶. اندر مشاورت کردن پادشاه با دانایان و پیران در کارها ۸۴
۱۷. اندر مقرر دان و برگ و ساز و ترتیب کار ایشان ۸۵
۱۸. اندر ساختن سلاحهای مرصع و ترتیب آن ۸۶
۱۹. اندر معنی احوال رسولان و ترتیب کار ایشان ۸۷
۲۰. اندر ساخته داشتن علف در منزلها ۸۸
۲۱. اندر روشن داشتن اموال جمله لشکر ۸۹
۲۲. اندر لشکر داشتن از هر جنس ۹۰
۲۳. اندر نواستدن و مقیم داشتن بز درگاه ۹۱
۲۴. اندر داشتن ترکمانان در خدمت بر مثال غلامان ۹۲
۲۵. اندر زحمت ناکردن بندگان و ترتیب کار ایشان ۹۲
۲۶. اندر ترتیب غلامان سرای ۹۳
۲۷. اندر ترتیب بار دادن خاص و عام ۹۴
۲۸. اندر ترتیب مجلس شراب و شرایط آن ۹۵
۲۹. اندر ترتیب ایستادن بندگان و چاکران به وقت خدمت ۹۶
۳۰. اندر ساختن تجمل و سلاح و آلت جنگ و سفر ۹۷
۳۱. اندر حاجتها و التماسهای لشکر و خدم و حشم ۹۷

۳۲. اندر عتاب کردن با برکشیدگان هنگام خطا و گناه..... ۹۸
۳۳. اندر کار پاسبانان و نوبتیان و دربانان..... ۹۹
۳۴. اندر نهادن خوان نیکو و ترتیب آن پادشاه را..... ۹۹
۳۵. اندر حق گزاردن خدمتکاران و بندگان شایسته..... ۱۰۰
۳۶. اندر احتیاط کردن در اقطاع مقطعان و احوال رعیت..... ۱۰۲
۳۷. اندر شتاب ناکردن در کارها مر پادشاهان را..... ۱۰۲
۳۸. اندر امیر جرس و چوب داران و اسباب سیاست..... ۱۰۳
۳۹. اندر بخشودن پادشاه بر خلق و هرکاری را بر قاعده خویش آوردن..... ۱۰۴
۴۰. اندر آنکه در عمل یک مرد را نافرمودن و بی کاران را محروم ناگذاشتن و عمل به مردمان پاک دین و شایسته دادن و
- بدمذهب را عمل نافرمودن..... ۱۰۵
۴۱. اندر معنی اهل ستر و نگاه داشتن مرتبت زیر دستان..... ۱۰۷
۴۲. اندر خزانة داشتن و تیمار داشتن و قاعده و ترتیب آن..... ۱۰۷
۴۳. اندر جواب دادن و گزاردن شغلای متظلمان..... ۱۰۸
۴۴. اندر نگاه داشتن حساب مال ولایتها و نسق آن..... ۱۰۹

بخش چهارم: باطنیان و قرمطیان..... ۱۱۱ تا ۱۳۹

- بیرون آمدن باطنیان و قرمطیان و نهادن مذهب بد..... ۱۱۳
- اندر بیرون آمدن باطنیان در خراسان و ماوراءالنهر..... ۱۱۸
- آمدن باطنیان در زمین شام و مغرب و فساد ایشان..... ۱۲۵
- بیرون آمدن باطنیان در ناحیت هرات و غور و هلاک ایشان..... ۱۲۶
- بیرون آمدن باطنیان در خراسان و ماوراءالنهر و هلاک ایشان..... ۱۲۸
- بیرون آمدن محمد برقی بر مذهب باطنی با لشکر زنگیان..... ۱۳۴
- بیرون آمدن ابوسعید جنابی و پسرش..... ۱۳۵

بخش پنجم: حکایت های پندآمیز و داستانهای عبرت انگیز..... ۱۴۱ تا ۱۸۷

۱. داستان یعقوب لیث و خلیفه بغداد..... ۱۴۳
۲. داستان معتمد خلیفه و امیر ستمگر..... ۱۵۱

۲. داستان سلطان محمود و دزدان کوچ و بلوچ ۱۶۲
۴. داستان عضدالدوله و قاضی خائن ۱۷۰
۵. داستان سلطان محمود و لقب خواستن از خلیفه ۱۸۰

توضیحات ۱۸۹ تا ۲۹۶

فهرستها ۲۹۷ تا ۳۷۸

فهرست آیات قرآن ۲۹۹

فهرست احادیث و اقوال ۳۰۵

فهرست اشعار عربی ۳۰۷

فهرست اشعار فارسی ۳۱۱

فهرست لغات مفرد ۳۲۹

فهرست لغات مرکب و تعبیرات ۳۵۳

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

هر وزیر و شاعر و مفتی که او طوسی بود
چون نظام الملک و غزالی و فردوسی بود

کتابی که اکنون در دسترس دوستداران زبان و ادب فارسی خاصه دانشجویان گرامی قرار می گیرد برگزیده ای است از کتاب سیر الملوک یا سیاست نامه اثر وزیر نامدار سلجوقیان خواجه نظام الملک طوسی که آن را برشته تحریر در آورده تا دستور العملی برای امر کشور داری و سلطنت و حکومت باشد. این از رسوم کهن بوده که دانشمندان و فرزندگان نظر خیرخواهانه خود را به حاکمان و والیان عرضه دارند تا آنان با هوشیاری به توانند به عدل و داد حکومت کنند و در نتیجه حکومت و سلطنتشان استوار و باقی بماند. از این گونه پند و اندرز در مورد کشور داری می توان از کتاب عهد اردشیر که پیش از اسلام به زبان پهلوی نگاشته گردیده و سپس به زبان عربی ترجمه شده یاد کرد و در آغاز دوره اسلام نمونه کامل از این نوع دستور العمل حکومت عهد اشتر یعنی فرمان حضرت علی بن ابی طالب (ع) به مالک اشتر نخعی است آن گاه که او از طرف آن حضرت به ولایت مصر منصوب گشته بود. در دوره های اسلامی کتابهای متعدد و فراوانی در این موضوع نوشته شده که از مهمترین آنها می توان از

دو کتاب زیر نام برد که در همان دوره‌ای نوشته شده که کتاب سیرالملوک در آن دوره تألیف گشته است:

۱. نصیحة الملوك تألیف اقضى القضاة ابی الحسن علی بن محمد الماوردی.

۲. سراج الملوك تألیف محمد بن الولید الطرطوشی.

ولی هیچ یک از کتابهایی که به فارسی و عربی در این موضوع نگاشته گردیده از شهرت سیرالملوک یا سیاست‌نامه برخوردار نگشته و از همین جهت است که تاکنون چاپ‌های متعددی از آن انجام یافته که تا آنجا که راقم این سطور اطلاع دارد چاپ‌های زیر است:

۱. شارل شفر، جلد اول متن پاریس ۱۸۹۱ م، جلد دوم ترجمه فرانسوی پاریس، ۱۸۹۱، جلد سوم ملحقات شامل مطالب تاریخی ۱۸۹۷

۲. سید عبدالرحیم خلخالی تهران ۱۳۱۰

۳. عباس اقبال تهران ۱۳۲۰

۴. مرتضی مدرسی چهاردهی ۱۳۳۴

۵. هیوبرت دارک چاپ اول تهران ۱۳۴۰ چاپ دوم تهران ۱۳۴۷

۶. دکتر جعفر شعار تهران ۱۳۴۸

۷. عطاء الله تدین تهران ۱۳۷۳

دانشمند انگلیسی هیوبرت دارک ترجمه‌ای انگلیسی از این کتاب کرده است که تحت عنوان:

The Book of Government or Rulers

در سال ۱۹۶۱ میلادی در لندن و امریکا چاپ شده است.

و نیز برگزیده‌ای از کتاب بوسیله دکتر جعفر شعار انجام یافته که ویرایش دوم آن در سال ۱۳۷۲ در تهران چاپ و منتشر گردیده است. درباره‌ی خواجه نظام‌الملک نویسندگان عرب و ایرانی مطالب بسیار

نوشته‌اند و دانشمند هندی پروفیسور عبدالرزاق کانپوری کتابی مستقل تحت عنوان: «زندگانی ابوعلی حسن بن علی بن اسحق طوسی یا خواجه نظام‌الملک» نوشته که بوسیله سید مصطفی طباطبائی به فارسی ترجمه و در سال ۱۳۵۴ در تهران چاپ شده است. هر چند در بخش اول از کتاب حاضر دو گزارش از شرح احوال خواجه بر اساس کتابهایی از جمله حیب السیر و تجارب السلف آورده شده است ولی برای آگاهی از احوال خواجه و تحلیل مطالب کتاب سیر الملوک یا سیاست نامه دانشجویان گرامی را به دو مقاله ممتع یکی از مرحوم مجتبی مینوی تحت عنوان: «خواجه نظام‌الملک طوسی» و دیگری از مرحوم دکتر غلامحسین یوسفی تحت عنوان: «پیر سیاست» که اولی در مجموعه نقد حال و دومی در مجموعه فرخنده پیام چاپ و منتشر شده ارجاع می‌دهد.

متن کتاب حاضر هر چند از روی چاپ هیوبرت دارک اقتباس شده ولی در مواردی با چاپ مرحوم عباس اقبال و دکتر جعفر شعار مقابله گردیده است و چون کتاب برای استفاده دانشجویان تهیه شده از ذکر منابع و مآخذ در تفسیر لغات و نقل اشعار فارسی و عربی خودداری شده است و چون شرح احوال خواجه و تحلیل ادبی کتاب در بسیاری از منابع و مآخذ موجود است از ذکر دوباره و تکرار آن مطالب در این کتاب صرف نظر گردیده است.

برای آنکه ذکر خیری از استاد فقید مرحوم دکتر غلامحسین یوسفی بعمل آمده باشد بخشی از مقاله «پیر سیاست» او را که درباره سیاست نامه است در این گفتار می‌آوریم و از برای او طلب آمرزش می‌کنیم:

«سیاست نامه شامل عصارة افکار و عقاید و تجربه‌های نظام‌الملک در پایان زندگی است. نوعی خاطرات سیاسی و زیری بزرگ است که دران از بیان حوادث حیات خود صرف نظر کرده و بیشتر به راهنمایی و

آموختن طریق مملکت‌داری پرداخته است. می‌دانیم که ملک‌شاه در سال ۴۷۹ هجری چند تن از «بزرگان دولت و پیران و دانایان» را بفرمود که در معنی مملکت اندیشه کنند و آنچه را در روزگاری پسندیده نیست یا شرط آن بجای آورده نمی‌شود و نیز رسم‌های نیک پادشاهان گذشته را بقلم آورند و بر روی عرضه دارند تا آن را دستور خویش و پیش چشم کند. بزرگان چنین کردند و از میان همه نوشته‌ها کتاب نظام‌الملک را پسندید و گفت: «من این کتاب را امام خویش کردم و بر این خواهم رفت». خواجه از این پس کتاب را — که نخست درسی و نه فصل بود — گاهگاه تکمیل می‌کرد و بر آن می‌افزود تا به پنجاه فصل رسید و هنگام سفر آخر خود به بغداد، آن را به محمد مغربی نویسنده کتابهای خاص سلطان سپرد تا به خطی روشن بنویسد و اگر خواجه را عمر به پایان رسد بصورت کامل به سلطان عرضه کند.

بدین سبب گفته شد سیاست‌نامه چکیده اندیشه‌ها و سلیقه‌های خواجه را در بر دارد بخصوص که خود دران تجدید نظر و تأمل کافی کرده است. البته کتابی که محمد مغربی فراهم آورد و پس از قتل خواجه و مرگ ملک‌شاه در زمان سلطنت محمد بن ملک‌شاه (۴۹۲-۵۱۱) — که زمانه مقتضی بود — بر او عرضه نمود، عین نوشته خواجه نبود و دران تغییراتی پدید آورد یعنی در حقیقت کتاب پس از کشته شدن خواجه مدوّن شده است. اما در هر حال آنچه امروز برای ما مانده با همه دگرگونی‌هایی که دران روی داده مهمترین یادگار و بهترین سند از روزگار خواجه نظام‌الملک و طرز تفکر و شیوه حکومت اوست.

سیاست‌نامه پنجاه فصل دارد در موضوعات متنوع. البته به این کتاب بعنوان یک تاریخ محض نباید نگریست بخصوص که اشتباهات تاریخی دران دیده می‌شود ولی فواید تاریخی بسیار ازان می‌توان حاصل کرد و اهمیت آن بیش از دیگر نوشته‌هایی است از قبیل وصایای

نظام‌الملک یا دستور الوزارة، و قانون‌الملک که به خواجه منسوب است. هر یک از فصول پنجاه گانه و مطالب گوناگون کتاب سیرالملوک گوشه‌ای از وضع حکومت و سازمان اداری و طبقات اجتماعی و آداب و رسوم آن روزگار را بخوبی روشن می‌کند و از این نظر بسیار مغتنم است. از این قبیل است آنچه در مباحث زیرین در کتاب آمده: مسأله اقطاع، اهمیت کار قضات و حدود اختیارات آنان، محتسب و کارهای او، مُشرَفان و وظایفشان، اهمیت کار صاحب خبران و مُنهیان، جاسوس فرستادن، فرستادن پیکان، احتیاط کردن پروانه‌ها در مستی و هشیاری، وکیل خاص، ندیمان و شرایط ندیمی، مفردان و برگ و ساز آنان، سلاحهای مرصع برای تشریفات خاص، احوال رسولان و دقایق کار ایشان، نوا ستن و مقیم داشتن بر درگاه، تربیت غلامان سرای، ترتیب بار دادن خاص و عام، ترتیب ایستادن بندگان و چاکران بوقت خدمت، در تجمل ساختن معروفان، امیر حرس و موقع او در نظر مردم...

البته نخست این نکته را باید در نظر داشت که آنچه در این کتاب می‌خوانیم نمودار طرز فکر و عقیده نظام‌الملک است به عبارت دیگر استنباط و درک اوست از مسائل سیاسی و اجتماعی آن عصر یعنی به هر موضوع از زاویه مخصوص نظر گاه خود نگریسته و دران باب اظهار نظر کرده است پس در حقیقت انعکاس افکار خواجه را در هر زمینه‌ای می‌توان دید...

بر همین اساس ما باید مطالب کتاب را با توجه به شرایط زمانی و مکانی و موقعیت‌های سیاسی و اجتماعی و مذهبی دوره سلجوقی مورد نظر و بحث قرار دهیم مثلاً آنجا که سخن از نوشیدن شراب به میان می‌آورد باید در نظر داشته باشیم که مراد او نوعی شراب بوده که آن را فقها «مُثلث» می‌گفتند و در فارسی «سیکی» مخفف سه یکی و پیروان ابوحنیفه نوشیدن آن را مجاز می‌دانستند و قاطبه مردم خراسان و

ماوراءالنهر پیرو آن مذهب بوده‌اند. میبدی صاحب تفسیر کشف‌الاسرار در ج ۳، ص ۲۲۴ می‌گوید که ابوحنیفه گفته است که: «مطبوخ که دو سبک از آن بشود و سیکی بماند خوردن آن مباح است و حد واجب نکند تا آنکه که مستی آرد». و یا آنکه روش حکومت ساسانیان را به عنوان روش آرمانی یاد می‌کند و تأکید و تکیه بر عدل انوشیروان می‌نماید مبتنی بر این اصل است که ناعدالتی‌های زمان خود را توجیه کند و برای آن مثالی بجوید و گرنه اگر ما عدل را مانند فیلسوفان به «وضع الشی فی موضعه» تعریف کنیم آنچه که به ساسانیان خصوصاً انوشیروان نسبت داده شده که کارهای بزرگ را به مردان خرد و کارهای خرد را به مردان بزرگ می‌سپرد این خود عین بی‌عدالتی است که از یکی از بزرگان پرسیدند علت زوال ملک بنو ساسان چه بود در پاسخ گفت: قُلْدُوا اکابر الاعمال باصاغر العمال فال الامرالی مآل.

در پایان از خوانندگان ارجمند از اینکه مقدمه کتاب حاضر بصورت موجز و مختصر آورده شد اعتذار می‌جوید زیرا حال و مقام برای چنین کتابی که برای دانشجویان گردآوری شده مقتضی چنین ایجاز و اختصار بود، و نیز از آقای علی‌اصغر علمی که نشر مجموعه نفیس «از میراث ادب فارسی» را بنیان نهادند و از فاضل محترم کمال‌الدین اجتماعی که کتاب را مورد بازبینی و اصلاح قرار دادند تشکر می‌کند، و همچنین از خانم نسیم وهابی تهرانی که در گردآوری فهرست‌ها مرا یاری کردند سپاسگزاری می‌نماید. امید است این کتاب برای نسل جوان خاصه دانشجویان زبان و ادبیات فارسی مفید و سودمند باشد و از خداوند بزرگ خواهان است که توفیق آنان را در پاسداری از زبان و ادب این مرز و بوم که هویت ملی مردم ما به آن وابسته است بیش از پیش افزون گرداند بعونه تعالی و کرمه.

مهدی محقق

تهران، بیستم دیماه ۱۳۷۴ هجری شمسی